

Mitinis matmuo Sauliaus Tomo Kondroto romane „Žalčio žvilgsnis“

The Mythical Dimension in Saulius Tomas Kondrotas' Novel "The Look of a Grass-snake"

Vilius Mingilas

Vilniaus universitetas
E. p. viliusm@gmail.com

Santrauka. Straipsnio tikslas – atskleisti mitų panaudojimą Sauliaus Tomo Kondroto romane „Žalčio žvilgsnis“. Rašytojas, transformuodamas baltiškasias ir krikščioniškasias mitines sistemas, jas supriešina su racionalių mąstymu. „Naujaisiais laikais“ nebėra vietos mitams ir figūratyvia kalba perduodamoms reikšmėms. Dėl šios priežasties mitinis pasaulėvaizdis kūrinyje tampa priešprieša ir atsvara moderniajai pažangos idėjai. Autorius romane gausiai naudoja tokias archetipines kalbos figūras, kaip ugnis, saulė ar žaltys. Mitologija tampa reikšmių sistema, leidžiančia svarstyti egzistencinius žmogiškosios būties fenomenus. Romane „Žalčio žvilgsnis“ gyvenimo, mirties ar atgimimo sampratos tarpusavyje jungia archajinio ir modernaus pasaulio reikšmes. Pagoniški simboliai įgauna papildomų prasmių ir peržengia jiems natūralų semantinį lauką. Tokiu būdu archajinė pasaulėžiūra pratęsia savo gyvavimą grožiniuose kūriniuose, o literatūra, apėmusi mitinį dėmenį, virsta modernia mito versija.

Prasminiai žodžiai: Saulius Tomas Kondrotas, romanas „Žalčio žvilgsnis“, mitinis literatūros matmuo, mitokūra.

Summary. The aim of the article is to identify and explain the mythical images used in Saulius Tomas Kondrotas' novel "The Look of a Grass-Snake". By transforming pagan and Christian mythical systems, the writer contrasts them with rational thinking. In "New Age" there is no place for myths and the meanings of figurative language. The mythical dimension in the work is understood as a way of perceiving the world that contradicts the modern idea of progress. S. T. Kondrotas also transforms the meanings of archetypal figures such as fire, sun or grass-snake in his novel. The concepts of life, death, or rebirth gain the different perspectives from archaic and modern world. New mythical dimension allows us to reconsider existential phenomena of human existence in a new light. In this way, the Baltic worldview extends its life in works of art, and the literature, which contains mythical elements, becomes a modern version of the myth.

Keywords: Saulius Tomas Kondrotas, the novel "The Look of a Grass-Snake", the mythical dimension of literature, mythopoetics.

Įvadas

Literatūra, kaip ir mitai, yra verbalinės kūrybos vaisius. Mitiniai pasakojimai būdavo perduodami žodine forma, todėl nuolatos kisdavo, drauge atspindėdami ir visuomenę. Dabar, kai žodinė pasakojimų forma nebėra tokia gabi, mitų išsaugojimo funkciją atlieka literatūra, grožiniais tekstais atspindėdama mitologiją ir už jos slypinčią archajinę pasaulėžiūrą. Rašytojai, į savo kūrinius įtraukdami senąjį pasaulio suvokimą, tuo pat metu koreguoja ir transformuoja mitus. Archajinius pasakojimus jie jungia su socialinėmis ar kultūrinėmis savo meto realijomis. Rašytojai, pagoniškąsias mitologemas įtraukdami į šiuolaikinį siužetą, jas pritaiko prie mūsų amžiaus aktualijų. Tokiu būdu senieji mitai įgauna naujų reikšmių, o literatūros kūrinių autoriai imasi moderniosios mitokūros. Mitologijos pasitelkimas grožiniuose kūriniuose šiame straipsnyje suprantamas kaip mitinis literatūros matmuo.

Straipsnio tikslas – atskleisti mitinių sistemų panaudojimą Sauliaus Tomo Kondroto romane „Žalčio žvilgsnis“ (2006).

***Straipsnio* uždaviniai:**

1. Paaiškinti kūrinyje aptinkamus mitinius vaizdinius, kurie romanui suteikia simbolinę dimensiją.
2. Išanalizuoti naujas mitologemų reikšmes, kurios kūrinyje peržengia joms natūralius semantinius laukus.

Šiuo straipsniu taip pat siekiama parodyti, kaip archajinė pasaulėžiūra pratęsia savo gyvavimą grožiniame kūrinyje ir šis, papildytas mitiniu dėmeniu, virsta modernia mito versija. Mitinis matmuo darbe pasitelkiamas kaip kodas naujoms romano prasmėms atskleisti. Dėl ribotos straipsnio apimties šiame tekste bus analizuojamos tik svarbiausios „Žalčio žvilgsnyje“ aptinkamos mitologemos.

Tyrimo metodas. Grožiniuose kūriniuose transformuoti archajiniai įvaizdžiai pasireiškia interteksto forma. „Riffaterre‘o nuomone, tekstas įgyja prasmę ne dėl to, kad jo ženklai nurodo tikrovės daiktus, bet todėl, kad nurodo kitus tekstus“ (Melnikova, 2006, p. 314). Mitinės figūros moderniam tekste tampa kitos kultūros ženklais, kurie, įgaudami papildomų reikšmių, latentiskai išlaiko dalį senųjų prasmų. Analizuojant šiuos vaizdinius, bus pasitelkiamas mito kritikos metodas, kurį „<...> imta taikyti naujųjų amžių literatūros interpretacijai, neapeinant nė modernistinių mito transformacijų“ (Nastopka, 2006, p. 140).

Taip pat straipsnyje pasitelkiamos Wolfgango Iserio literatūrinės antropologijos idėjos.

Straipsnio naujumas ir aktualumas. 2020 metais S. T. Kondrotas gavo Lietuvos nacionalinę kultūros ir meno premiją. Apdovanojimas autoriui skirtas „Už pasaulį be ribų literatūroje“. Ši formulė puikiai atspindi „Žalčio žvilgsnio“ vidinę logiką. Būtent mitinis matmuo kūrinyje praplečia kasdienio pasaulio ribas. Dėl šių priežasčių verta iš naujo peržvelgti romano mitinio pasaulėvaizdžio figūrų reikšmes.

Nors S. T. Kondroto kūrybos mitologiškumas jau yra analizuotas, šiame straipsnyje išryškinkamos mitinio ir racionalaus žmogaus aplinkinio pasaulio stebėjimo kryptys. Taip pat iki šiol dar nėra nuosekliai tyrinėtos „Žalčio žvilgsnio“ atgimimo figūros, kurios

pasireiškia ugnies, saulės, žalčio įvaizdžiais. Iš tokios perspektyvos aptariamas žalčio – tarpininko tarp dviejų pasaulių ir metempsichozės simbolio, vaizdinys.

Straipsnyje, naudojantis W. Iserio mintimis, aiškinamas mitologijos ir literatūros fikciškumas. Pasak mokslininko, rašytojai, kūriniuose transformuodami mitinių figūrų pirmines reikšmes, jas priderina prie dabartinio pasaulio aktualijų. Mitologemos, grožiniuose kūriniuose įgaudamos modernių reikšmių, skaitytojui sukuria galimybę kitaip pažvelgti į savo meto realijas ir iš naujo permąstyti žmogiškosios egzistencijos klausimus.

Sąlygiškas mitų ir literatūros fikciškumas

Pasak Wolfgango Iserio, grožiniai kūriniai nėra vien tik autoriaus vaizduotės pasekmė. „Literatūros tekstas yra tikrovės ir fikcijų mišinys ir šiuo atžvilgiu susieja duotybę su išmone“ (Iser, 2002, p. 15). Literatūra apima kultūrinės ir socialinės realijas, kurios yra paimtos iš aplinkinio pasaulio. „Kai tik realijos perkeliamos į fikcinį tekstą, jos tampa ko nors kito ženklais“ (ten pat, p. 16), todėl kokį nors išorinio pasaulio objektą ar bruožą įtraukus į meninį tekstą, šis objektas pranoksta savo pradinį apibrėžimą. Tą galima pasakyti ir apie mitus. Jeigu šiuose pasakojimuose rasime dangaus ženklą, tai jį suprasime ne vien tik kaip virš mūsų esančią erdvę. Dangus mitologijoje dažniausiai yra suvokiamas kaip dieviškojo prado buveinė. Išorinio pasaulio objektai kūryboje praranda tikslus savo kontūrus, kuriuos jiems buvo nubrėžęs realus pasaulis. Tačiau tuo pat metu literatūra ir mitas yra „socialinės, sudrausmintos vaizduotės formos“ (Greimas, 2005, p. 46). Dangaus metafora mite yra komunikacinis ženklas, kurį atpažįsta tos pačios bendruomenės nariai. Figūratyvinė kalba, naudodamasi ribotu įvaizdžių kiekiu, padeda žmonėms suprasti vienas kitą. Arba, kaip pasakytų W. Iseris, literatūroje „pranokstamas tikrovės apibrėžtumas ir kartu suvaldomas bei įpavidalinamas įsivaizdavimo padrikumas“ (Iser, 2002, p. 17).

Grožiniame tekste randame tik dalį socialinių ar kultūrinių aspektų iš realaus pasaulio. Konkretūs tikrovės objektai yra išimami iš savo natūralios aplinkos ir perkeltami į literatūrą. W. Iseris tai vadina atrankos principu. Atrankos elementai patys savaime nėra fiktyvūs, tačiau fiktyvi naujoji jų buvimo vieta. Literatūroje aptinkame tikrovės realijų, kurios išoriniame pasaulyje nėra tarp savęs susijusios. Tokiu būdu meniniuose kūriniuose atsiranda ir nagrinėjamas mitinis matmuo. Šiuolaikiniuose grožiniuose tekstuose, kuriuose randame mitologijos, literatūrinę atranka grindžiama dviem skirtingais kultūriniais kontekstais: archajinio ir modernaus pasaulio. Mūsų laikais mitinis pasaulio suvokimo būdas nėra natūrali visuomenės sudedamoji dalis, todėl šių dviejų pasaulėžiūrų susikirtimas mums atrodo fikcinis. Taip pat grožiniame kūrinyje susiduria ne ištisos archajinės ir šiuolaikinės kultūros sistemos, o tik paskiri jų objektai. Dėl to mitologemos, paimtos iš dviejų pasaulių, ne tik praranda savo natūralias vietas, bet ir papildo viena kitą. Toks netradicinis skirtingų objektų veikimas tame pačiame tekste sukuria naują literatūrinę realybę, kuri pasižymi ir mitinės, ir šiuolaikinės realybės bruožais. Ši trečioji tikrovė yra fikcinė, nes peržengia kitų dviejų sistemų ribas. Tokiu būdu atsiranda naujos reikšmės, egzistuojančios tik konkrečiame tekste. Fiktyvūs yra ne tam tikri kultūriniai ar socialiniai tikrovės elementai, bet naujoji ir neįprasta jų susikirtimo vieta, leidžianti susidaryti kitiems reikšmėms. Literatūra ir mitai dažniausiai yra šio naujojo pasaulio erdvė.

Pasak W. Iserio, skirtingos kultūrinės sistemos tame pačiame kūrinyje įjungiamos į naujus derinius. „Tekste kombinuojami įvairiausi elementai – nuo žodžių ir jų reikšmių iki įtrauktų užtekstinių dalykų <...>“ (ten pat, p. 20). Literatūroje naujai sulieti, vienas kitam neįprasti tikrovės aspektai formuoja kitokį skaitytojo požiūrį į tikrovę. Šio požiūrio tikrumą pagrindžia tai, kad visas grožinio teksto sudedamasis dalis iš tikrųjų galima rasti skirtinguose realybės kontekstuose. „Naujos vertės mus įtikina nemaža dalimi dėl to, kad jas nuolat remia santykiaujančios normos ir konvencijos, iškeltos iš jų pirminio konteksto ir šitaip perkoduotos“ (ten pat, p. 21). Lietuvių mitologija, naudojama literatūroje, peržengia įprastines ribas, susijungia su dabartinio pasaulio realijomis ir transformuoja savo pirmines reikšmes.

W. Iserio teorijoje trečias sufikcinimo veiksmas yra teksto demaskavimasis. Literatūra atskleidžia savo fikciškumą, parodydama, kad kūrinys nėra tikslus tikrovės atspindys. Skaitytojas, turėdamas savo realybės patirtį ir jausdamas, kad ši patirtis neatitinka tekste pavaizduotojo pasaulio, demaskuoja teksto fikciškumą. Kai kūrinys suprantamas kaip fikcinis darinys, „į paviršių iškyla svarbi fikcinio teksto ypatybė: visas tekste sudėstytas pasaulis virsta dariniu „tarsi“ (ten pat, p. 25). Tokiu būdu aprašytasis „tarsi“ pasaulis, kuriame vis tiek yra nemaža dalis tikrovės pėdsakų, tampa realiojo pasaulio analogu. Analogu, kuriame veikia jau kitokios reikšmių sistemos. Tekste perkoduotos tikrovės tikslas yra ne atspindėti realųjį pasaulį, bet sudaryti sąlygas kitaip pažvelgti į užtekstinę realybę. „[F]ikcinio teksto demaskavimasis signalizuoja skaitytojui, kad čia reikia kitokio požiūrio“ (ten pat, p. 24). Skaitytojas literatūros kūriniui nebetaiko tokių pat vertinimo kriterijų, kokius pasitelkia išoriniam pasauliui pažinti. Dėl to grožinio teksto adresatas gali kitaip pažvelgti į to meto istorines, socialines ar kultūrines realijas ar iš naujo permąstyti žmogaus egzistencinius klausimus. Į meninį kūrinį įtraukus mitinį matmenį, kitaip galima suprasti mūsų amžiaus aktualijas. Archajinio pasaulio suvokimo dėmuo literatūroje yra tarsi naujas žiūros taškas ir kitoks moderniojo pasaulio vertinimo kriterijus. Taigi, mitologijos sąlygiškas nerealumas leidžia kitaip permąstyti tikrovės objektus.

Skirtingų pasaulėvaizdžių susidūrimas romane „Žalčio žvilgsnis“

S. T. Kondroto romane „*Žalčio žvilgsnis*“ ryškus skirtingų pasaulėvaizdžių susidūrimas. Kūrinio veiksmas vyksta XIX a. II p.–XX a. I p. Tuo metu Lietuvoje silpsta baltiškasis mitinis mąstymas ir vis labiau įsitvirtina krikščioniškoji pasaulėžiūra. XIX a. etnografinėje medžiagoje „galima atpažinti dominuojančios religijos – krikščionybės rėmuose senųjų tikėjimų ir papročių liekanas“ (Greimas, 2005, p. 30). Taip pat šiame amžiuje skleidžiasi racionalizmo ir pažangos idėjos, kurios priešinasi religiniam mąstymui. Visa tai atsispindi rašytojo kūrinyje. Romane apstu pagoniškujų mitų nuotrupų, kurios yra pavirtusios į prasmės nebeturinčius prietarus. Užkurdama seniai nekūrentą krosnį, Gaurusio Mežio močiutė parodo ugniai kelią (p. 124)¹. Arba per savo tėvo laidotuves Scipijonas Mežis į

¹ S. T. Kondroto „*Žalčio žvilgsnio*“ perfrazuojami ar cituojami puslapiai bus nurodomi skliausteliuose po citatomis.

karstą įdeda kelis rublius, kamuolėlį pilkų lininių siūlų ir adatą. „Aš netikiu, kad senoliui prireiks siūlų ir pinigų. Netiki ir tėvas. Bet toks prietaras“ (p. 31). Šiose tradicijose atsispindi likusi pagarba protėvių tikėjimams. XIX a. pabaigos kaimo bendruomenės pasaulėžiūra, autoriaus nuomone, yra kupina pagoniškujų mitų fragmentų, kurie pasireiškia kasdieniuose darbuose ar švenčių metu. Romane dar labai gajų baltiškąjį pasaulio suvokimą keičia krikščioniškasis. Kai baigė degti Gaurusio įtėvių namai, „dauguma žmonių išsiskirstė žegnodamiesi, kad nugintų nuo savęs tokias nelaimes“ (p. 198). Žmonės meldžia ne dievų, bet vieno Dievo. Tačiau tikėjimas, atliekant tam tikrus judesius, skirtus aukštesniosioms jėgoms prašant malonių ar gėrybių, yra mitinis mąstymas. „Ritualą sudaro nuolatinis formulinių veiksmų ir frazių kartojimasis“ (Nastopka, 2006, p. 141). Romane „Žalčio žvilgsnis“ gausu mitinių krikščionybės pėdsakų. Kristupo motina, pamačiusi dvidešimt dulkinų ir suprakaitavusių raitelių, tarė: „Ir buvo atrišti angelai, turintys tam tikrą valandą, dieną, mėnesį ir metus išžudyti trečdalį žmonių“ (p. 13). Čia mitas tampa vaizdinių ir prasmų sistema, kuria apibūdinama tikrovė. „Mitas išgyvenamas kaip tikrovė, veikianti pasaulio ir žmonių likimą“ (ten pat). Tie patys veikėjai, apibūdinami ir išgyvendami savo kasdienybę, pasitelkia abiejų religijų įvaizdžius. Venclovas Mežis sako, kad „kol šioj pakalnėj tebėra skausmas ir skriauda, nedera juoktis ir šaipytis. Dievui tas nepatinka“ (p. 15). Nors čia minimas monoteistinis krikščioniškasis Dievas, senolis savo laidotuves organizuoja pagal pagoniškuosius ritualus.

Romane mokslinis mąstymas yra priešprieša mitinei, religinei pasaulėjautai. Pasak Audronės Barūnaitės, S. T. Kondroto kūryboje „randame <...> konfliktą tarp mitinės pasaulėžiūros, kuri išsaugoja visa tai, kas žmonijos per amžius patirta, ir „Naujųjų laikų“ racionalizmo“ (Aliūkaitė, 2002, p. 161). Mokslas ir logika keičia pagoniškus ir krikščioniškus mitus. „Autorius distanciškai kuria „kovos“ pasaulį, kuriame susikerta du buvimo pasaulyje būdai. Pirmasis belaikis absoliučiai tikras ir prasmingas, antrasis – istorinis, identifikuojamas vertės, pažangos kategorijomis“ (ten pat, p. 160). Kiekvienas kūrinio veikėjas atstovauja kuriai nors iš šių pasaulio suvokimo sistemų. Visa Mežių giminė priklauso mitinei pasaulėjautai ir nuolat konfliktuoja su „naujųjų laikų“ žmonėmis. Moraliniiais principais nebetikintis grafas Pipiras kėsina pavergti Kristupo Mežio sužadėtinę, o kapitonas Uozolas, savanaudiškai samprotaudamas apie civilizaciją ir teisingumą, klauso pasiunčia Gaurusį Mežį į kalėjimo vienutę. Kūrinyje žūva paskutiniai mitinės Mežių giminės atstovai. Grafas Pipiras išniekina Kristupą ir jo sužadėtinę. Kristupas tampa mitiniu simboliu kaip Jėzus Kristus: „Kristupas Mežis, irgi išrengtas nuogas, buvo pakabintas ant pakelės kryžiaus“ (p. 115). Uozolas pergudrauja Gaurusį Mežį ir pasiunčia jį į kartuves, įtvirtindamas racionaliąją tvarką pasaulyje. Romano eigoje dalis mitinio pasaulio veikėjų pereina į racionaliąją pusę. Kapitono sūnus Anusas, paauglystės metais priklausęs „gaivalo pasauli[ui]“ (p. 202), tapatinęsis su gamta, varlėmis ir žuvimis, užaugęs tampa racionalių banko darbuotoju, modernios sistemos dalimi. Laiške tėvui, prisimindamas jaunystės įvykius, rašo, kad „aptik[o] tenai momentų, kurie iš tiesų atrodo išgalvoti. <...> [J]eigu patikėtume, kad taip atsitinka tikrovėje, tai sugriūtų visoks kitoks mūsų tikėjimas, neišskiriant nė mokslinio tikėjimo“ (p. 256). Kaimo daktaro sūnus Albas, sužavėtas grafo Pipiro idėjų, atsisako protėvių tradicijų ir pereina į moderniųjų žmonių

pusę. Tačiau pamatęs, kad naujuosiuose laikuose nebėra vietos moralei ir žmogiškumui, jis nusižudo. Taigi, kūrinio veikėjai, atstovaujantys mitinei pasaulėžiūrai, žūva arba priima racionalų aplinkos suvokimą.

„Naujaisiais laikais“ nebėra vietos mitui ir jo reiškimosi būdams. Šią situaciją apibūdina kapitono Uozolo žodžiai: „Džiaugiuosi, kad man pavyko taip aiškiai užbrėžti ribą tarp savojo aš ir ne aš, padalinti tikrovę į dvi priešingas stovyklas, tarp kurių negali būti jokio sutarimo“ (p. 202). Mitinėje pusėje praeitis ir papročiai jungiasi su dabartimi, o racionaliojoje – žmogus iš dabarties pozicijų žiūri į ateitį. „Mitui ir poezijai būdinga žaismė, begalinė semantika, o sykiu nepaprastai betarpiškas kalbėjimas apie svarbiausius žmogaus ir visatos fenomenus“ (Katkus, 2008, p. 80). Mitologija, žvelgdama į praeitį, stengiasi atsakyti į žmogaus ir visatos atsiradimo ir prasmės klausimus. „Naujasis žmogus“, žiūrėdamas tik į ateitį, bando sukurti sistemą, kurioje turėtų gyventi individas, atmesdamas egzistencinius žmogaus išgyvenimus. Romane „*Žalčio žvilgsnis*“ matyti, kaip vis labiau pasaulyje įsigali racionalus aplinkos suvokimo būdas.

Žaltys – tarpininkas tarp dviejų pasaulių

Vis dėlto vienas romano veikėjas išlieka mitinio pasaulio pusėje ir nemiršta. Nepriklausydamas istoriniam laikui, jis yra nemirtingas. Tai – Lizanas, miestelio duobkasys, kuris po savo mirties tampa klajojančiu pasakotoju: „Buvau jau sykį numiręs, <...> o paskui vėl prisikėliau. <...> Nuo to laiko gyvenu be rūpesčių. Ir, matyt, ilgai gyvensiu. Gal net amžinai“ (p. 93).

„Visi archajinės sąmonės žmonės mirtį įveikia labai natūraliai, ar bent jau stengiasi ją įveikti <...> paversdami perėjimo ritualu“ (Aliūkaitė, 2002, p. 155). Lizanas, pasitelkęs mitą, sugrįžta į gyvenimą. „Jį antrą kartą pagimdo kapas – Žemė – *Terra Mater*. Kapas archajinių žmonių supratimu asocijuojasi su gimda“ (ten pat). Lizanas virsta mitine būtybe, kurioje susipina archajiška ir krikščioniška mitologija. „Galvok, kad Dievas tvarko pasaulį, duodamas jam tikslą ir kryptį“ (p. 97). Buvęs duobkasys kalba apie vienintelį Dievą. Atstovaudamas nykstančiai mitinei pasaulėžiūrai, Lizanas keliauja po pasaulį pasakodamas įvairias istorijas. Viename iš savo pamąstymų jis samprotauja: „Kam auga medis? Kad išaugtų ir sutrūnytų? Ne, kad gyvuotų medžių giminė. <...> Kam gyvuoja žvėrių ir paukščių, ir žuvų giminė? <...> Niekas negali atsakyti į tuos klausimus kaip kitaip, tik kad pasaulis turi tikslą“ (p. 97).

Prisikėlusio Lizano tikslas – išsaugoti mitus pasaulyje. Mitinė pasaulėžiūra negali numirti ir išnykti, ji turi gyvuoti nors viename žmoguje. Todėl Lizanas, pasakodamas savo istorijas, keliauja po įvairius kraštus. Jis ateina ir į mirtininko Gaurusio Mežio kalėjimo kamerą. Mežis jį vadina tėvuku, seneliuku ir galvoja, kad jis paprastas žmogus, nuteistas pakarti. Pats Lizano atsiradimas kameroje yra mistiškas, nes praėjus daug metų po šio įvykio, kalėjimo prižiūrėtojas, kuris saugojo Gaurusį, pasakojo, kad „[m]irtininkai visados sėdi vienutėse, ir man nesitaikė girdėti, kad ši taisyklė būtų pažeista. [*Mežis – aut. past.*] buvo vienas vienužis, sakau jums“ (p. 255). Savo mistiškumą pasakotojas apibūdina taip: „Lizanas mano vardas, bet manęs nereikia ieškoti. Manęs nėra <...>. Aš pats atsirandu,

kai būna reikalas“ (p. 256). Mitinis duobkasys atėjo išklaudyti paskutiniojo Meižio gyvenimo istorijos. Pasakotojas tampa klausytoju. Jo tikslas kaupti, išsaugoti mitus savyje ir pasaulyje ir perduoti juos žmonėms. Lizanas būna su Gaurusiu iki paskutinės gyvenimo akimirkos ir palydi jį į kartuves. Su Meižio mirtimi baigiasi ir Meižių giminė. Tačiau jo istorija išlieka amžinojo Lizano atmintyje.

Lizanas, kaip duobkasys, buvo tarpininkas tarp žmogiškojo ir anapusinio pasaulio. Paruošdamas vietą mirusiesiems, jis palaikė ryšį tarp gyvųjų ir mirusiųjų. Čia galime įžiūrėti duobkasio chtoniškas savybes. Dėl šių bruožų šis veikėjas yra panašus į žaltį. Taip pat „Lizano „sugrįžimas“ primena žalčiui būdingą savybę – gebėjimą išsinerinti iš odos. Išsinerdami iš savo senos odos ropliai atsinaujina, Lizanas „mirdamas“ taip pat atsinaujina, nusikrato viso pasaulio buities užkrato“ (Aliūkaitė, 2002, p. 160). Jo nebeslegia gyvenimiški rūpesčiai, atsikratęs žemiškųjų vargų, jis jaučiasi laisvas ir laimingas: „Tau, Kristupai, nepažįstamas džiaugsmas, kurį jauti, kai į tave vėsia, gaivinančia tėkme srūva visa ko pažinimas“ (p. 94). Amžinasis pasakotojas ir po prisikėlimo turi šliaužiojančių gyvių bruožų. „Kartais jis <...> sėdėdavo užmerkęs sunkius raukšlėtus driežo vokus <...>, nušerpetojusia veido oda, išraižyta dailiais mėlynų ir raudonų gyslelių vėriniais <...>, burna <...> tik prasiverdavo ir vėl užsiverdavo, panašiai kaip varlės ar driežo“ (p. 87–88). Lizanas yra mitinė pirmapradė būtybė, savo klajonėse išlaikanti ryšį su chtoniškuoju pasauliu.

Žalčio mitologija S. T. Kondroto romane apima dvi mitologemas: pagoniškąją ir krikščioniškąją. „Žaltys nėra monolitiškas vaizdinys, jis, kaip ir kiti romano simboliai, archetipai, prasmiskai subordinuojamas dviem kultūroms“ (Aliūkaitė, 2002, p. 159). Baltų mitologijoje žaltys yra „švent[as] tarpininka[s] tarp dievų ir žmonių“ (Beresnevičius, 2004, p. 215), saugantis bendruomenę nuo nelaimių. Sakmėse ir padavimuose žalčiai teikia santarvę ir gerovę namams, kuriuose jie gyvena, sergsti ir globoja čia gyvenančias šeimas (Dundulienė, 1996, p. 86). Romane tokią funkciją atlieka amžinasis Lizanas. Šį veikėją galima suprasti kaip Meižių giminės žaltį. Jis pasirodo prieš lemtingiausius įvykius. Prieš Kristupo ir Pimės vestuves Lizanas ypatingai rūpinasi Kristupo sužadėtine, nes įžvelgia jos tragišką likimą: „Gal jau rytoj tavęs laukia išmėginimas. Aš nenoriu, kad mano akys tai regėtų, o ausys girdėtų. Todėl keliauju kitur“ (p. 99). Lizanas iš vienintelės Pimės neima pinigų už savo pasakojimus. Visažinis Lizanas jai pataria: „Vandenys tau šauks, kad nusigręžtum nuo visko ir eitum į jų glėbį, kad pasinertum juose ir viską pamirštum amžinai. Bet neatsiliepk į jų šauksmą“ (p. 97).

Meižių žaltys taip pat nepaliko ir paskutiniojo giminės atstovo vieno paties kalėjimo kameroje. Lizanas suteikė Gaurusiui paguodos paskutinįją jo gyvenimo naktį.

Krikščioniškoje mitologijoje žaltys taip pat reikšminga figūra. Žaltys sugundė pirmuosius žmones suvalgyti vaisių nuo Gyvybės medžio. Dėl to gyvatės „įgauna pagundos, blogio prasmę“ (Barūnaitė-Willeke, 1989, p. 95). Romane krikščioniškajai žalčio mitologemai atstovauja grafas Pipiras ir kapitono Uozolo sūnus Anusas. Pipiras gundo Kristupo Meižio sužadėtinę. Po pirmojo susitikimo su mergina, grafo „akys blausiai spindi, tarsi žalčio“ (p. 69). Pimė guodžiasi Lizanui: „Jis siūlo man tokius dalykus, kurių man niekadoms neįstengs

duoti Kristupas. Jis grasina man, jeigu jų atsisakysiu“ (p. 98). Kai sugundyti nepavyksta, Pipiras panaudoja prievartą. Kitas ropliškiosios prigimties atstovas – Anusas – gundo taikos teisėjo žmoną Anelę: „Žiūrėdama į mane, matyt, pati pajuto troškulį ir, stebėdamasi dėl to, nes ką tik buvo gėrusi, pasisėmė pilną kvortą“ (p. 181). Vieni kūrinio veikėjai pasižymi pagoniškaisiais mitinio žalčio bruožais, kiti – krikščioniškaisiais.

Visuomet žmogaus pagarbą kėlė savotiška žibanti žalčio išvaizda, baimę keliantis žvilgsnis (Dundulienė, 1996, p. 86). Pagoniškojoje mitologijoje žalčiai yra dievų pasiuntiniai, jie „tik vykdo dievo – ar dievų – jiems deleguotą valią“ (Greimas, 2005, p. 322). Žalčiai bendrauja su dievais, juos regi, todėl ir jų žvilgsnis turi dieviškumo apraiškų. Gaurusis savo rankas prilygina žalčio žvilgsniui: „Mano rankos <...> pamažėle kausto jų judesius, paralyžiuoja smegenis, panašiai kaip žalčio žvilgsnis priverčia sustingti pelę“ (p. 151). Žalčiai „pusdievių“ žvilgsniu sustabdo judesį. Niekas nematė žaltiškųjų Meižio rankų kelionės. „Kai rankos galų gale pradeda judėti, tai atrodo, kad jos tik virptelėjo ant suolo, daugiau nieko <...>. Bet kodėl tada raudonas <...> kraujas pliaupia iš perpjautos gerklės ant stalo <...>?“ (p. 151). Rankų virptelėjimas ir tekantis kraujas. Paties piovimo, žudymo veiksmo lyg nebūta. Kai žiūri žaltys, žudo Meižio rankos, kasdienis laikas tarsi sustoja. Taip išeinama iš įprastinės, tolydžios laiko tėkmės, prasideda paradigminis *in illo tempore*, kuris yra patikimas ir pats tikriausias ontologinis laikas (Eliade, 1996, p. 48).

Žalčiai taip pat siejami su saule. Besisukantys keturi žalčiukai iš vieno centro vaizduoja spinduliuojančią saulę. Saulė baltų mitologijoje buvo suprantama kaip dangaus ugnis. „[K]alno–medžio–ugnies kompleksas mūsų nagrinėtoje senojoje tradicijoje buvo bene svarbiausia sankabėlė, šiapusybę jungianti su anapus“ (Beresnevičius, 2004, p. 260–261). Ugnis yra vienas iš pirmapradžių elementų, sujungianti žemiškąjį ir dieviškąjį pasaulį. Su saule kaip dangiška ugnimi žmonės komunikuodavo (Greimas, 2005, p. 312). Ji buvo vartai tarp dviejų pasaulių. S. T. Kondroto romane saulė tapatinama su žalčio akimi. „Žaltys! Žiūrėk, senuk, žaltys į mus žiūri! <...> Tenai, danguje. Jo akis. <...> Ten saulė, Meiži, vaikeliuk. Patekėjusi saulė“ (p. 244). Kaip jau minėta, dievai per žalčius reiškia savo valią žemėje. „Žalčio“ žvilgsniu „žvelgdami pro saulę“, dievai gali tiesiogiai reikštis mūsų pasaulyje. Romane tokia Saulės–Žalčio akies mitologema pasirodo lemtingiausiomis Gaurusio Meižio gyvenimo akimirkomis. „Liepsningą saulės ratą, besisukančią visu greitumu“ (p. 128) jis pirmą kartą išvysta susimąstęs apie savo motiną. Jo rankos „sustingsta, nurimsta. Paskui viskas išnyksta“ (p. 128). Viskas sustoja, tarsi būtų įsivyravęs ontologinis laikas. Atrodo, kad Saulės–Žalčio akis žiūri tiesiai į Meižį. Kitą sykį „ratas liepsnojančiais stipiniais“ (p. 143) pradėjo sukstis danguje, kai gaisre žuvo Gaurusio tėvai. Tuo metu atbėgę į pagalbą žmonės „ūmai sustojo ir sustingo lyg paliepti“ (p. 142). Viskas sustoja, lieka tik viršuje besisukantis ugninis ratas. Vėl įsivyruoja ontologinis laikas, nes dieviškoji akis žiūri į šį pasaulio kampelį. Pradeda ryškėti ugninė Gaurusio prigimtis. Dar vieną gaisrą sukėlė pats Meižis, keršydamas už jam padarytą skriaudą. Degė jo itėvių namai. „Kalnas man nuo pečių nusirito, kai pamačiau didžiulius stulpus kibirkščių kylant į patį dangaus vidurį, <...> tarsi pati saulė būtų nusileidusi žemėn“ (p. 197). Tuomet Gaurusio „rankos, kurias Dievas sutvėrė tinklams narplioti“ (p. 128), tapo rankomis, nuo kurių, kai jos juda, sustoja laikas. Ugninis žalčio žvilgsnis Meižį lydi ir paskutiniuosiomis gyvenimo akimirkomis, kai jis yra

vedamas į kartuves. Pasmerktasis dar spėjo ištarti: „[Žaltys – aut. past.] valdo mus kaip jam patinka, o jo žvilgsnis pragaištingas“ (p. 244). Žalčio žvilgsnis romane lemia veikėjų likimą. Pro jį į žmogiškąjį pasaulį skverbiasi mitinis matmuo.

Sielos atgimimas romane „Žalčio žvilgsnis“

Romane „Žalčio žvilgsnis“ daugiausiai senosios mitologijos pėdsakų galime rasti pusiau pagoniškuose senolio Venclovo šermenyse. Puota, kaip ir dera ritualui, užima svarbiausią vietą: „Rytoj pat, Scipijonai, paskersi dvi kiaules, nukirsi dešimt vištų, nupirksi dvi statines alaus <...>. Nupirk ir degtinės <...>“ (p. 18–19). Baltų tradicijoje ritualinė puota būdavo suvokiama kaip bendros dievų ir žmonių vaišės (Greimas, 2005, p. 487). Venclovo šermenyse dievų nematyti, bet pasitikti senolio ateina Meižių giminės vėlės. Protėviai atkeliavo pasveikinti Venclovą ir palydėti jį į anapusinį pasaulį. „Laidotuvės yra vienas svarbiausių žmogaus egzistencinių įvykių <...>. Tai laikas, kai išnyksta ribos ir iš karto būna kelios kartos“ (Aliūkaitė, 2002, p. 156). „[G]irdėjau, kaip kažkoks protėvis ant aukšto netyčia numetė gal lašinių paltį, gal svogūnų pyne“ (p. 23). Senolis užima tarpinę vietą tarp šių dviejų pasaulių. Jis jau miręs, bet dar neiškeliavęs iš savo žemiškųjų namų. „Troboje senolį pasodino krikštasuolėn, tada susėdo visi kiti. <...> Prieš senolį pastatė lėkštę ir pripylė kvortą alaus“ (p. 25). Paskutinėse vaišėse giminės su Venclovu elgiasi kaip su gyvu žmogumi, tačiau tai nėra makabriškas reginys. Senolis dalyvauja puotoje kaip visavertis jos narys. „Vos tik truputį nusigręži, tuoj akies kampučiu pamatai, jog jis [miręs senolis – aut. past.] pasilenkia ir kažką greit sako į ausį savo kaimynui <...>. Paskui, jau penktą kartą, pripildė jo kaušą“ (p. 26). Jauniausias Meižių giminės atstovas pusiau mato vis dar judantį mirusį senolį, regi ir po namus vaikščiojančias vėles. „Mažasis Kristupas fiksuoja senolio tarpiškumą tarp čia ir dabar, tarp anapus ir amžinai“ (ten pat). Tik Kristupas ir, dar kai buvo gyvas, Venclovas galėjo matyti anapusinio pasaulio pasireiškimą savo namuose, nes „[m]es buvom du grandinės galai: jis seniausias, aš jauniausias <...>. Taigi mudu su senoliu žiūrėjom“ (p. 22). Taip šermenys tampa paskutiniąja žmogaus puota, perėjimo ritualu.

Perėjimo ritualas baigiasi, kai Kristupas įkuria ugnį: „[P]aėmiau dvi [lajines žvakes – aut. past.] ir užžiebiau, pastatęs senoliui prie kiekvieno peties“ (p. 27). „[M]irusiojo paguldymas į ugnį savitai užbaigia kosmogoniją. Jei ugnis veikė ir lėmė kosmogoninius (pasaulio atsiradimo!) vyksmus, ji gali laiduoti ir mirusiojo atgimimą“ (Beresnevičius, 2004, p. 236). Senolis, padedant ugniai, užbaigia dabartinį žemiškąjį gyvenimą ir pereina į anapusinį būvį. Ugnis sujungia pabaigos ir pradžios taškus. „[K]osminis lygmuo per vidinius pasaulio esinius [kalnai, medžiai, ugnis – aut. past.] apsireiškia „šiapus““ (ten pat, p. 260). Ugnis įveda ontologinį laiką ir leidžia anapusybei pasireikšti mūsų pasaulyje. Tokiu momentu mirusysis palieka žemiškąjį gyvenimą. Kai sudegs žvakės ant senolio pečių, jis jau bus iškeliavęs. Tada pasibaigs ontologinis laikas ir vėl įsivyras kasdienybė. „Gyvenime atsirado kažkoks ritmas, kažkoks kasdieniškumas. Darėsi aišku, kad reikia laidoti senolį <...>“ (p. 29). Tokiu būdu Venclovas peržengia slenkstį, kuris skiria abu pasaulius.

Norint suprasti, kaip ugnis laiduoja mirusiojo atgimimą, reikia turėti omenyje, kad baltiškajame pasaulyje suvokime mirdavo tik žmogaus kūnas. Į žemę palaidojo senolio Venclovo fizinius palaikus, o jo siela iškeliavo pas protėvius (p. 27). „[S]iela <...> yra nemirtinga, nes pats žmogus yra dieviškas savo kilme“ (Beresnevičius, 2004, p. 77). Dėl to žmogaus siela gali atgimti. Mirtis yra tik pereinamasis slenkstis. „Mirtis mitopoetinėje vaizduotėje ambivalentiška, ji vaizduojama kaip kita gyvybės pusė, pagaliau kaip gyvybės kūrėja“ (Ališanka, 1998, p. 72). Pagoniškojoje mitologijoje siela patiria nuolatinį atsinaujinimą. „Žmogus ne mirdavo, o pereinavo į kitą kūną, mirtis ir gimimas sutapdavo“ (Beresnevičius, 2004, p. 278). Tai galima suvokti kaip reinkarnacijos procesą. Siela iš tikro niekada nebūna mirusi ar visai pranykusi, ji tik keičia kūną, kuriame apsistoja. Baltų tikėjime „mirusieji ištisus epochas tapatinti su žvėrimis ir vėliau – su paukščiais“ (ten pat, p. 279). Taip siela pratęsdavo savo būtį.

Gyvybės atsinaujinimą įkūnija žalčio mitologema. Žaltys, vis išsinerdamas iš savo odos, simbolizuoja nuolatinę kaitą ir atgimimą. Su šio roplio gebėjimu nertis iš odos, su jo žiemos miegu ir prisikėlimu pavasarį siejama mirties ir gyvybės semantika (Drungytė, 1999, p. 26). Nuolatinis žalčio prisikėlimas įsilieja į begalinį gyvybės ratą. Panašiai atsinaujina ir gamta. Pasaulis kas rudenį apmiršta, o pavasarį vėl atgyja. Baltų kalbose tarp žalčio ir gamtos įvardijimų galime išvelgti etimologinį ryšį. „Žalia <...> etimologiškai susijęs su žodžiu žaltys. Žalia spalva – gyvybės, gamtos spalva. Želia, žaliuoja, vadinasi, gyvena“ (Aliūkaitė, 2002, p. 160). Gamta ir žaltys kas metai pradeda gyvenimą iš naujo. Taip ir siela vėl atsinaujina, pakeisdama, kaip Kristupas Mežis sako, savo „kevalą“ (p. 25).

Pagoniškojoje mitologijoje siela atgimsta tiek žmogaus, tiek gyvūno pavidalu. Lietuviai tikėjo, kad mirusio žmogaus vėlė pereina gyventi į žalčius ar gyvates (Dundulienė, 1996, p. 86). Žaltys yra chtoniška būtybė, o žmogaus kūnas būdavo laidojamas žemėje. Lizanas, prisikeldamas amžinajam gyvenimui, išlipo iš savo kapo duobės: „Bet, ačiū Dievui, ne pats išsikasiau duobę. Pats nebūčiau kasęs tokios negilios. <...> [T]odėl kai atsibudau grabe po žemėmis, man nebuvo sunku prasigauti į orą“ (p. 93). Senolis Venclovas taip pat buvo palaidotas žemėje. Be to, per šermenų puotą, senolį pasodino krikštasuolėn (p. 25). „[L]ietuviai ir žemaičiai laiko šiltai gyvates (savo) namuose, po krosnimi arba pirties kampe <...>, kur stovi stalas (taigi: krikštasuolėje)“ (Greimas, 2005, p. 321).

Romane Mežių giminės tąsa metaforiškai prilyginama grandinei: „Mes buvome du grandinės galai“ (p. 22). Grandinė dažniausiai yra sudaryta iš apvalių dalių. Taigi, žmogaus gyvenimas kaip ratas, kuriam apsisukus, žmogus atgimsta iš naujo. Kiekvienas giminės atstovas pratęsia ir atnaujina giminę. „Tavo gyvenimas, tegu ir koks jis būtų, irgi tėra mažytė grandis gyvenimų grandinėje“ (p. 98). S. T. Kondroto kūrinyje fiziškai sunaikinama Mežių giminė, nes nužudomas paskutinysis jos atstovas – Gaurusis Mežis, tačiau jos mitą saugos ir pratęs amžinasis pasakotojas Lizanas.

Išvados

1. S. T. Kondroto mitų transformacijoje atsispindi XX a. įvykęs kultūrinis lūžis lietuvių visuomenėje. Racionalus mąstymas baigia išstumti mitinę pasaulėžiūrą ir įsigali

mokslinis pasaulio suvokimo būdas. „Naujaisiais laikais“ nebėra vietos mitui ir jo figūratyvia kalba perduodamoms reikšmėms. Tačiau mituose slypinčių ženklų ir žodžių nepriklausymas istoriniam laikui padaro juos nemirtingus. Pavyzdžiui, mitinis žalčio archetipas, kūrinyje pasirodantis prisikėlusio duobkasio Lizano pavidalu, yra įrašytas į giluminį kultūros klodą.

2. Analizuojamo romano mitinis matmuo susideda iš dviejų mitologinių sistemų. S. T. Kondrotas, transformuodamas pagoniškus ir krikščioniškus mitus, juos supriešina su racionaliū mąstymu. Mitinis matmuo kūrinyje pasitelkiamas kaip kitoks, netradicinis, pasaulio suvokimo būdas modernųjų laikų visuomenėje. Racionalusis pasaulis pasižymi istorine laiko samprata, kuri prieštarauja ritualo cikliškumui. Dėl to tekste ryškus konfliktas tarp mitinės ir „naujųjų laikų“ pasaulėžiūros. Rašytojas pasitelkia mito išskirtinumą, norėdamas romane išryškinti šiuolaikinių laikų pasaulėžiūros vienodumą.
3. S. T. Kondrotas romane „Žalčio žvilgsnis“ taip pat naudoja tokias archetipines kalbos figūras, kaip ugnis ar saulė. Kūrinyje šie ženklai pasitelkiami ieškant atsakymų į amžinuosius žmogiškosios prasmės klausimus. Mitinis matmuo yra prasmų klodas, kuris leidžia svarstyti egzistencinius fenomenus, tokius kaip gyvenimas, mirtis ar atgimimas. Archajinė pasaulėžiūra, pasitelkta moderniojoje literatūroje, sukuria naujas būties pažinimo reikšmes, pritaikomas kitokiems šiuolaikinio žmogus egzistencinių išgyvenimų apmąstymams.

Literatūra

1. Ališanka E., 1998, *Vaidijantis žmogus: sacrum sklaida kultūroje*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
2. Aliūkaitė D., 2002, Mitinės dimensijos S. T. Kondroto romane „Žalčio žvilgsnis“. *Respectus philologicus*. Nr. 2. P. 154–161.
3. Barūnaitė-Willeke A., 1989, Naujieji laikai ir senieji mitai S. T. Kondroto kūryboje. *Metmenys*. Nr. 56. P. 88–100.
4. Beresnevičius G., 2004, *Lietuvių religija ir mitologija: sisteminė studija*. Vilnius: Tyto alba.
5. Drungytė E., 1999, Žalčio figūra: iš mitologinės erdvės į originaliąją XX a. lietuvių literatūrą. *Liaudies kultūra*. Nr. 2. P. 26–28.
6. Dundulienė P., 1996, Žalčiai lietuvių pasaulėjautoje ir dailėje. Vilnius: Mintis.
7. Eliade M., 1996, *Amžinojo sugrįžimo mitas: archetipai ir kartotė*. Vilnius: Mintis.
8. Greimas A. J., 2005, *Lietuvių mitologijos studijos*. Sud. K. Nastopka. Vilnius: Baltos lankos.
9. Iser W., 2002, *Fiktyvumas ir įsivaizdavimas: literatūrinės antropologijos perspektyvos*. Vilnius: Aidai.
10. Katkus L., 2008, Rūstusis dievas: religinė vaizdinija Sauliaus Tomo Kondroto romanuose. *Žmogus ir žodis*. Nr. 2. P. 75–83.
11. Kondrotas S. T., 2006, *Žalčio žvilgsnis*. Vilnius: Tyto alba.
12. Melnikova I., 2006, Intertekstualumo teorija. *XX amžiaus literatūros teorijos*. Sud. A. Jurgutienė. P. 304–324. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
13. Nastopka K., 2006, Mitinis literatūros matmuo. *XX amžiaus literatūros teorijos*. Sud. A. Jurgutienė. P. 139–159. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.